

Urşuň ýetim çagalary!..

Category: Kitapcy, Publisistika

написано kitapcy | 24 января, 2025

Urşuň ýetim çagalary!.. URŞUŇ YETIM ÇAGALARY!..



kitapcy.ru

«Gar birdenkä ýagmaga başlady. Lepbek-lepbek ýagýar. Köceler gum-gukluk. Jaýlaryň üstüni ýakylýan tezekleriň tüssemi tutupdyr. Ýoluň gyrasyna dökülen külleriň üstünde gap-gara gargalar oýnaşýar.

Typyp barýan saniniň yzlary, mawymtyk, solaksy kemer ýaly garlaryň içinden geçip uzap barýar. Bu ýerleriň sanileri incejik, göze gelüwlije bolýar. Sanini çekip barýan atyň arkasyna jul atylýar, aýaklaryna keçe oralýar. Saniniň sürüjisi ýolagçylaryň oturan ýerine bir gysym bolup gysmyljyrar, ýylanjak bolar. Käte gorkunç bolşy we ümür-duman adamdaky uzaklyk düşünjesini ýok edýär, ine, edil şol wagtam saniniň yzlary ýol görkezýändir. Sanileriň garyň ýüzünde çykarýan sesi, sanileri çekip barýan atlaryň horruldysy adamda, hamana, alyslara, soñsuzlyga gidip barýan ýaly duýgyny döredýär.

* * *

Ine, şular ýaly howada ýaşyl reňkli, gülgüne čüñkli, mawy ýelekli guş saga-sola urunyp, çakyr ses bilen saýrap geldi. Gonanda sesi hasam gataldy. Daş-töweregine garanjaklady. Saňnyl-saňnyl edip iýmäve bir zatlar gözledi. Daş-töwerek apak gara örtülipdi. Iýmäge zat ýokdy. Gynandym. Gitdim-de, çörek owuntyklaryny sepdim. Janawer ürkdi, ganatlaryny kynlyk bilen açyp, uçdy gitdi.

Ol guşjagaza nähili nebsimiň agyrandygyny söz bilen beýan ederden ejiz gelýärin. Ýadyma birden Karsda, Ardahanda,

Erzurumda edil şu guş ýaly titräp, iýmäge bir zat gözleýän ýetim çagajyklar düşdi. Urşuň ýetim çagalary...

Bu guşy sowukdan, açlykdan halas edip bilmesemem, urşuň ýetimlerini sowukdan, açlykdan halas edip bilmändim.

Meniň üçin çaga dawasy uly dawady. Müňlerçe uruş ýetimininiň bilimi bilen we gowy ýetişdirilmegi üçin tagalla edilmegidi.

Osmanlyny gaytadan janlandyrmak isleýänleriň bihabar galan osmanly ýetimleriniň başdan geçirenlerini gürrüň bereýin şindi...

* * *

Osmanly imperiýasy yzy üzülmeyän uruşlar zerarly juda tapdan düşüpdi, müňlerçe çaga ýetim galypdy. «Darüleýtamlarda» sany 10 müňden geçýän we her gün sany artýan çagalaryň barha köpelyän çykrajysy köşk apparatyna ýük bolmaga başlapdy. Gojaman imperiýanyň eýyäm 1917-nji ýyla gelinende çakdanaşa artan ýetimlere seretmäge güýji ýetenokdy...

Aslynda seretmäge ýagdaýy-da bardy, puly-da... Ýetimlere hasam gowy seredip boljakdy. Emma köşk tarhandökerlik bilen özüne sowýan harajatlaryny gysanokdy. Köşk jemagaty, nazirler (ministrler) bol-elinlikde ýaşamaklaryna dowam edýärdi.

Şindi men onçakly bilinmeýän we hemise üsti örtülmäge synanşylan hadysanyň iç ýüzüni hem-de şolbicäre ýetim çagalaryň başyna inenleri gürrüň bereýin.

* * *

Balkan we Birinji jahan uruşlarynda müňlerçe watan ogullary yzlarynda ýene şonça ýetim çaga goýup guma garyldy... Osmanly Magaryf naziri (ministri) Ahmet Şükrü beýiň teklibi bilen 1914-nji ýylyň 25-nji noýabrynda bu ýetim çagalar üçin ýetimhana guruldy: «Darüleýtam», ýagny, «Ýetimler öyi»... Aslynda «Darüleýtam» gowy maksatlar bilen gurlupdy: ýetim we idege mätäç hossarsyz çagalara seretmek, geýindirmek, iýdirip-içirmek, okatmak, belli bir hünäre gönükdirip, gelejekki ykballaryny kepillendirmek...

Uruşlar zerarly hossarsyz galan çagalar Stambulda we beýleki

käbir şäherlerde açylan bu edaralara ýerleşdirilýär. Emma Osmanly uruşlarda şeýle bir köp watan ogullaryny ýitirýär welin, «Darüleýtamlardaky» çagalaryň sany 20 müñe ýeteňkirleyär. **Käbirleri üçin bu çagalaryň ýatakhanasy, olary geýindirmek we iýdirip-içirmek «döwlete külpet» bolýar we bu «gerekmejek ilatdan» halas bolmak gerekdi!..**

Urşuň uzamagy, maddy kynçylyklar, azyk we egin-eşik üpjünçiliginiň kynçylygy bilen bir hatarda iň uly faktor bolan **patışanyň we onuň ýanyndaky ýallakçylarynyň bisowutlyk bilen edýän ummasyz çykdaýylary, aňrybaş bol-telkilikde ýaşamak üçin çarp urmaklary sebäpli** bu ýetimlere zat gelmän başlaýar we az wagtdan soňam ilki şäheriň daşyndakylardan başlap «Darüleýtamlar» ýapylýar. Welaýatlarda özlerine ýer tapyp bilmedik çagalaryň bir bölegi Stambula götürilýär. Stambulda jemlenen ýetim çagalara seretmek «Şäheriň ýatymlaýyn mekdebine» tabşyrylýar we ahyry munuňam ýapylmagy bilen «Darüleýtamlar» taryha siňyär. Şeýdibem müňlerçe ýetim caga ortada galýar... Ine, şondan soñ adamyň içini burkýan iň hasratly ýagdaýlar başlaýar...

* * *

Gojaman Osmanly imperiyasyna atalary uruşda şehit düşen çagalar agyr gelen bolarly. Ilki soýuzdaş Germaniýa bilen gepleşik geçirilipdir. Germaniýa Osmanlydan ýetimleriň özüne berilmegini sorapdyr... Germaniýada işçi güýji ýetmezçilik edensoň, uruş ykdysadyýeti üçin arzan, hatda mugt işçi gerek bolupdyr.

Derrew Germaniýa bilen hyzmatdaşlyk şertnamasyna gol çekilipdir. Şertnama laýyklykda osmanlynyň ýetim çagalary topar-topar edilip Germaniýa ugradylmaly. Olar ol ýerde magdan, oba hojalyk we beýleki işlerde işlepýän ussalaryň ýanyna berlip, iş öwrenmelidiler... Çagalara aýdylan zat şu... Birinji ugradyşda 14-16 ýaşly 314 ýetim çaga 1917-nji ýylyň aprel aýynyň ahyrynda «Sirkeji» otly duralgasynadan ugradylýar. Ýolagçylyk on güne çekýär. Stambul-Berlin aralygynda gatnaýan üç günlük «Balkan otlusy» («Balkan Sürat Katarı») çykdaýly

görlüpdir.

Nemes topraklaryndaky ilkinji ildeşlerimiz Ikinji Wena gabawnda ýesir düşen takmynan 500 töweregi osmanlydy. Köpüsiniň mejbury immigrantlygy dinini üýtgedip, nemesleşip tamamlandy. Hatda olardan hristian ruhanysy bolanlaram boldy, bag-bakja edinip, şerap öndürenlerem...

* * *

Ine, bul osmanly ýetimleri bolsa nemes topraklaryndaky ikinji immigrantlardy.

Harby otly Berlin duralgasyna gelip ýetende, wagondan 14-16 ýaşly 314 ýetim düşdi, olar geň galyjylykly, gaýgylý we bilesigeliji seredişler bilen özlerini synlaýan jemendä göz aýladylar. Gitmeli ýerinde magdan ojaklarynda işlejekdiklerinden bihabar çagajyklaryň 200-i magdan ojaklarynda, 84-i ekin meýdanlarynda işletmäge ugradyldy. Ussaçylyk işlerini öwretmek üçin saýlanyp alynanlaryň sany bary-ýogy otuz sanydy...

Çagalaryň köpüsü demir, sink, gurşun, kömür känlerinde işlemelidi. Bu ýerleriň iş şartları-de juda ýaramazdy. Magdan ojagynyň käbir ýerleri el bilen: ýalaňaç el bilen, gama bilen ýa-da lom bilen gazylýardy.

Osmanly ýetimleri argyn, gözgyny ýagdaýdady. Zäherli tozgalary ölüm howply öýken kesellerine sebäp bolýan magdanlary çykarmakda ulanylan bu ýetimler garynlaryny doýurmagyň öwezine gaýalyklarda demir, sink, gurşun, ýeriň čuňluklaryndaky ojaklarda bolsa kömüriň şar-gara damarlaryny gözleyärdi. Dowamly çökme howpy abanýan dar, egrem-bugram şahtalara nowça balajyklarymyz ugradylýardy. Bubicäre ýetimler ýeriň astynda toplanan magdansow gazlary demlerine sorýardy. Bu gazlar üsgülewüge uçradýardy, ölüm bilen soñlanýan pnevmoniýa we dem alyş ýollarynda döreýän kesellere sebäp bolýardy. Magdan çykarma işinde anyk näçe çaganyň wepat bolandygy belli däl. Osmanly ýetimleriniň jesetleri çöken tunelleriň astyndaky kesekleriň arasynda galandygy üçin hasaba alynan galan ölümler sanardan köpdi. Ölmän galanlar çagalygyny, ýaşlygyny

ogurlan hroniki kesellerden ejir çekýärdi. Bir döwüm çörek iýmek üçin bu biçäre ýetimleriň her gün şu magdan känlerinde işlemegi gerekdi. Ýogsa diri galmagyň başga ýoly ýokdy. Doňuz etinden we doňuz suwundan bisirilen çorba çalymdaş bulamagy iýmekden yüz öwürýändikleri üçinem çem gelen zady iýmäge mejbur bolýardylar.

* * *

Nemesler ýetimleriň berýän garşylygyny kolonial çemeleşme bilen «ýabanyaşma» diýip baha berýärdiler, olary iş režimi, düzgün-tertip, ytagat ýaly gymmatlyklardan daşda saklap, zorluk-süteme yüz urýardylar.

Çagalar ýygy-ýygydan gaçmaga synanyşýardy. Nemes polisiýasy gaçan çagalaryň ele salnanyny gaýtadan magdan ojaklaryna ugradýardy. Ýogsam bolmasa, Osmanly döwleti olary «hünär öwrenersiňiz, ýokary derejeli işgär bolarsyňyz, hah-heşdekleriňizem gowy tölener» diýip ýollapdy...

Germaniýa bu gaçgaklar baradaky meselesini Osmanlynyn dykgatyna ýetiripdir, çünkü olar «beýle ylalaşmandylar»...

Gelenen ylalaşya görä, çagalaryň aglabasy magdan känlerinde işlemeli, olaryň diňe 100-den 10-y dürlü ugurlardaky ussaçylyk işlerini öwrenmeli, gelen çagalaryň hemmesi üç ýyllap mugtuna, diňe garnyny doýurmagyň hasabyna işlemeli, dördünji ýıldan başlap bellı bir mukdarda aýlyk almaly, şol alynan aýlygyňam ýarsy Osmanly döwletiniň hasabyna urulmalydy.

Osmanly adamkärçilige sygmayan bu gabahat dildüşüğini gizläpdi... Hernä, Germaniýa osmanly ýetimlerinden diri galanlary «gaçýarlar, şertnamanyň talaplaryny bozýarlar» diýip, yzyna ugratdy. Şeýdibem Osmanlyn dolandyryanylaryň hakyky ýüzi paş bolupdy. Ýogsam bolmasa, ol çagajyklar gulçulyga baş galdyryp gaçmaga synanyşmadyk bolsalar, Osmanly şeýle usulda ýene 10 müň sany ýetim çagany Germaniýa ugradyp, bu ýetimleriň «külpetinden» dynjakdy... Hatda täze topar düzülip, ugradymaly 500 çaga taýýar ýagdaýda durdy...

* * *

Bütin bu bolup geçenlerden soñ Osmanlyny dolandyranlar utanja galyp, ölmän galan ýetim çagalara gujak açdymyka diýip pikir edensiňiz? Ýok! Osmanly döwleti mundan soñ ugradyljak çagalary has kiçi ýaşylaryň we Anadolynyň sessiz, mazlum, ýetim obaly çagalarynyň arasyndan saýlap alýar, uruş zerarly ýetim galan türk çagalaryny ýene Germaniýa ýollaýar... Soňrasymy?... Hiç kimse bilenok... Bilinýänler bolsa şudur: müňlerçe esgerimiz «watanyň, baýdagyn, din-imanyň» ugrunda şehit bolup guma garylan bolsa, ojagaz guzujyklarymz ýat ýurtlarda ene-atasz, alaçsz, watansyz ýitip-ýok bolup gidipdir...

* * *

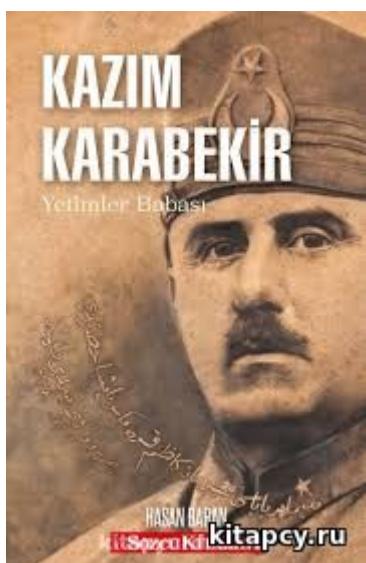
Ýetimlerimiziň başlaryna geleni öwrenenimde gahar-gazaba gark boldum. Juda gynandym. Birnäce günläp men näme edip bilerinkäm diýip pikirlenip gezdim... Ine, şeýledihem Erzuruma goşun bölümminiň serkerdesi bolup gelenimde, dessine bu ýerde alty müňe golaý hossarlyga mätäç çagalaryň bardygyny anykladym. Bu çagalar ýetimliklerini iň gyançly ýagdaýda başdan geçirýärdi, köçelerde, ağaçlaryň köweklerinde, gowaklarda ağaç ýapraklaryny we ot-çöpleri iýip ýaşamaga çytraşýardylar. Germaniýa ugradylan ýetim cagalar hiç ýadymdan çykmandy. Ine, şoñ üçinem wagt ýitirmezden ýetim cagajyklara eýe çykdym.. olar üçin goşun bölümminiň binýadynda «Sagdyn çagalar goşunyny» («Gürbüz Çocuk Ordusu») gurdum. Şol kynçylykly ýyllarda uruş ýetimlerimize aç-hor etmän sakladym. Geýdirdim, iýdirdim, oýnatdym, okatdym, kär eýesi etdim. Olaryň watanymyza, halkymyza peýdaly ogullar bolup ýetişmeklerine sebäp boldum. Hemiše şuny aýdyp geldim: **Milli göreş diñe top-tüpeň bilen bolanok. Medeni we sagdyn döwletiň binýadyny guýmak üçin dört goldan herekete geçmeli. Iň esasy goluny-da çagalar emele getirýär. Çünkü bir caga idi-issiwatsyz galsa, olam jemgyýetiň arasynda bolsa, şol jemgyýetiň derejesi peseler, goşuna girse goşunyň derejesi pese düşer.**

Çaga hiç haçan hossarsız galmaly däldir. Gelejege edip boljak iň uly hyzmat janypkeşlik bilen yetişdiriljek çagalardyr.

Meniň başyny başlan bu işim has soňra Azat-edijilik ursunyň

başky ýyllarynda-da dowam etdirildi, Gazy Mustapa Kemal Atatürkün görkezmesi esasynda ýetim çagalar bilen ýakyndan gyzyklanyldy. Hatda ýetim däl çagalary-da öz içine alýan şekilde türk çagalarynyň iýmiti olaryň gowy ýetişmekleri üçin gowulandyryldy.

Azat-edijilik urşunda birinji durmuşa geçirilen işleriň birem «Himaye-i Etfal jemgyýetiniň» açylmagydyr. Bu jemgyýet Osmanly döwletiniň döwründe maddy üpjünçiligi bolmansoň işi bes edilen «Darüleýtamlaryň» dowamydyr. Ýetimler öyi 1921-nji ýylyň 30-nyjy iýunynda Gazy Mustapa Kemal paşanyň buýrugy bilen Ankarada «Himaye-i Etfal Cemiyeti» ady bilen täzeden guruldy. Azat-edijilik urşy ýyllarynda jemgyýetiň işi uruş wagty tylda seretmäge hossary ýok çagalara we şehitleriň çagalaryna seretmek, arka durmak, olary oñat ýetişdirmek boldy. Soňky ýyllarda-da hossarsyz çagalar boýunça işler üzňüsiz dowam etdirilipdir. Şol kynçylykly ýyllarda uruş zerarly başdan geçirilen uly ykdysady krizis göz öňüne tutulanda, bular ýaly asyllı işe we goldawa gudrat diýmeli. Yatlanmaga mynasyp bu dessanyň we gudratyň dowamy hökmünde 1935-nji ýylda «Himaye-i Etfal jemgyýetiniň» ady «Türkiýäniň Çagalara seredýän edarasy» diýip üýtgedildi.»



Ýokardaky setirleri hormatly ýazyjy doganym Hasan Baranyň ýakynda «SÖZCÜ Kitabevi» neşirýatynda çap edilen «Şark ýeňijisi Kazım Karabekir paşa» ("Şark Fatihi Kazım Karabekir Paşa") kitabyndan ýüregimi jowrandyryp sitata aldym.

Germaniyada magdan känlerinde gul ýaly işledilen ýetim çagalarymyzyň gören horluklaryny we tragiki soñlamalaryny depe saçymy üýşendirip okadym.

Russiýanyň Ukraina cozmagy bilen başlan çaknyşyklarda iň uly trawmany ene-atasyz galan çagalaryň başdan geçirýändigini göz öňüne tutup, uruşyň haýal etmän soñlanmagyny dileg etdim.

Ugur DÜNDAR,

ugur.dundar@ugurdundar.com.tr

«SÖZCÜ» gazeti, 06.03.2022 ý. Publisistika